

MAPOWANIE KOBIECEGO TERYTORIUM ALBO PRÓBA KARTOGRAFII FEMINISTYCZNEJ

Różnorodne próby konceptualizacji literatury kobiecej nader często wykorzystują metafory przestrzenne. Przywołując koncepcje metaforyzacji przestrzeni (E. Showalter [13] oraz M. Foucault [5]), chciałabym dokonać próby stworzenia mapy «kobiecego terytorium» — rozmieszczenia obiektów, relacji i odległości między nimi, ich rozmiarów, kolorów, kształtów, skończoności i nieskończoności — na płaszczyźnie deskryptywnej i na płaszczyźnie sensów naddanych.

Słowa kluczowe: mapping, przestrzeń, nie-miejsca, heterotopia.

W jednym z wykładów z 1967 roku Michael Foucault zapowiedział, że «obecna epoka będzie przypuszczalnie w większym stopniu epoką przestrzeni» [5, s. 117] i zarysował wizję świata jako «sieci łączącej punkty i przecinającej własne poplątane drogi» [5, s. 117]. Rozważając przestrzeń jako jedno z najważniejszych w doświadczeniu Zachodu pojęć, francuski filozof tworzy kategorię heterotopii — innych przestrzeni. Heterotopia to przestrzeń nasycona jakościowo, przestrzeń relacji, przestrzeń opozycji. Foucault pisze o dwóch rodzajach przestrzeni: utopiach — miejscach bez rzeczywistej przestrzeni i heterotopiach — «miejscach poza wszelkimi miejscami, odmiennymi od wszystkich miejsc» [5, s. 119].

Francuski antropolog Marc Augé twierdzi, że tym, co charakteryzuje naszą wizualną rzeczywistość są nie-miejsca — jak określa sfery tranzytowe, które jedynie udają tradycyjne przestrzenie, często wykorzystując nadmiar. Jedynie takie miejsce i przetwarzanie takiej przestrzeni może służyć formowaniu tożsamości. Z koncepcji Marca Augé wyłania się «świat, którego przeznaczeniem jest samotna indywidualność, w drodze, w tymczasowości i efemeryczności» [1, s. 67].

Według teorii współczesnej architektury [9] w każdej przestrzeni istnieją tak zwane punkty orientacyjne — *landmarks* — czyli rozpoznawalne obiekty stworzone ludzką ręką (jak budynki, np. kościoły, wieże, domy w lesie) czy też będące dziełem natury (wzgórza, rzeki, lasy). Będą to zatem wyróżniające się lub po prostu wyraźne cechy przestrzeni, które pozwalają na orientację. W teorii *mappingu*¹ — mapowania przestrzeni literackiej — najważniejsze jest miejsce. Truizmem jest stwierdzenie, że przestrzeń jest jedną z podstawowych kategorii teoretyczno-literackich², obejmującą liczne elementy znaczeniowe i wyobrażone dzieła, a także pełniącą ważną rolę w konstrukcji utworu (nie tylko świata przedstawionego). Wspomniane wyobrażenia przestrzenne i sposób ich konstruowania niejednokrotnie odsyłają nas do pojęć będących konstruktami filozoficznymi bądź kulturowymi, a nie do miejsc rzeczywistych (choć te chciałabym traktować na równi z konstruktami, miejscami wyobrażonymi i nie-miejscami). W analizie metafor specjalnych chciałabym skupić się na kulturowych wzorach doświadczania przestrzeni i ich roli w modelowaniu świata przedstawionego, na opisie obszarów «własnych» i «cudzych», swojskich i obcych, otwartych i zamkniętych, *sacrum* i *profanum*, peryferii i centrum, poziomów i pionów — traktowanych zarówno na poziomie dosłownym, jak i metaforycznym. Z całej siatki miejsc dosłownych, archetypicznych i uniwersalnych

© Boruszkowska I., 2015

¹Zob.: Friedman S. S. *Mappings: Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*, Princeton University Press, New Jersey 1998; McDowell L. *Gender, Identity, and Place: Understanding Feminist Geographies*, University of Minnesota Press, Minnesota 1999; Moss P. J. *Feminist Geography in Practice: Research and Methods*, Blackwell Publishers, Oxford 2002; Massey D. *Space, Place and Gender*, University of Minnesota Press, Minnesota 2004; *Mapping Women, Making Politics: Feminist Perspectives on Political Geography*, ed. Staehli L. A., Kofman E., Peake L. J., Routledge, New York 2004.

²Tego wątku pozwolę sobie nie rozwijać, odsyłając tylko do klasycznych już prac: Bachtin M. *Formy czasu i czasoprzestrzeni w powieści*, w: tegoż, *Problemy literatury i estetyki*, przekł. Grajewski W., Warszawa 1982; Bachelard G. *Dom rodzinny i dom oniryczny*, przekł. Tatarkiewicz A., w: tegoż, *Wyobrażenia poetycka*, Warszawa 1975; Markiewicz H. *Czas i przestrzeń w utworach narracyjnych*, w: tegoż, *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków 1984; Minc Z., *Struktura «przestrzeni artystycznej» w liryce A. Błoka*, przekł. Faryno J., w: *Semiotyka kultury*, wyb. i oprac. Janus E. i Mayenowa M. R., Warszawa 1977; Sławiński J., *Przestrzeń w literaturze: elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości*, w: *Przestrzeń i literatura: studia*, red. Głowiński M., Okopień-Sławińska A., Warszawa 1978.

może powstać swoista mapa układów przestrzennych, która pozwoli zrekonstruować świat, który kształtował imaginację ukraińskich pisarek. To oczywiście projekt i luźna propozycja, ale może być pomocny w tworzeniu pomostu do badań porównawczych — opisu konfiguracji umiejscowień polskiej i ukraińskiej prozy kobiecej międzywojnia — może pozwolić zaobserwować zmianę świadomości i tożsamości. Do tego właśnie posłużyć może metoda mappingu, która akcentuje różnorodne konteksty związane z przestrzenią i pozwala ukazać przestrzeń jako nośnik znaczeń tożsamościowych.

Amerykańska badaczka Elaine Showalter w pracy «A Literature of Their Own» [13, s. VII] («Ich własna literatura»¹) wspomina o tak zwanym «**kobiecy terytorium**»², samą zaś książkę prezentuje czytelnikom jako próbę wypełnienia przestrzeni pomiędzy punktami orientacyjnymi i stworzenia mapy wspomnianego «kobiecego terytorium», dzięki której możliwe będzie poznanie dokonań piszących kobiet — w tamtym przypadku angielskich powieściopisarek oraz podkreśla znaczenie metafor przestrzennych w badaniu literatury kobiecej. Połączenie refleksji historycznoliterackiej z metaforami geograficznymi ma dla badaczki ogromne znaczenie — pozwala nie tylko stworzyć mapę, ale też wypełnić puste miejsca, przekroczyć granice. Natomiast, jak podkreśla Adrienne Rich — amerykańska poetka i feministka: «miejsce na mapie jest miejscem, gdzie kobiety pisarki uzyskują pełnię tożsamości i piszą swe teksty» [12, s. 212].

Dyskurs feministyczny posiada kilka świetnie opracowanych i powszechnie rozpoznawalnych metafor przestrzennych zaczerpniętych z literatury kobiecej. Jedną z nich jest **strych** (ang. *attic*). Strych jest miejscem, w którym symbolicznie zamknięte zostały pisarki epoki wiktoriańskiej. Sandra Gilbert i Susan Gubar w «The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and Nineteenth-Century Literary Imagination» [6] tytułową metaforę przestrzenną zapożyczają z «Dziwnych losów Jane Eyre» Charlotty Brontë [2], gdzie w zamknięciu na strychu znajduje się «szalona» Bertha — żona Rochester. Postać Berthy posłużyła autorkom jako obraz symbolicznej i rzeczywistej izolacji, zamknięcia kobiety (także pisarki) w patriarchalnym społeczeństwie epoki wiktoriańskiej. W przedmowie Gilbert i Gubar zaznaczają, że interesuje je «spójność tematu i wyobrażenia», jakie spotkały «w dziełach pisarek często geograficznie, historycznie i psychologicznie odległych» [6, s. IX]³. Aby podkreślić rolę, jaką pełni metafora specjalna, przywołam raz jeszcze wspomniane badaczki amerykańskie: «staraliśmy się opisać zarazem to doświadczenie, które rodzi metaforę i tę metaforę, która tworzy doświadczenie» [6, s. XIII]⁴. Sięgając po tę formułę zauważyć możemy sieć metafor przestrzennych wpisanych w literaturę kobiecą na Ukrainie⁵ i nie tylko.

Najbardziej interesować nas będzie przestrzeń jako kategoria poznawcza⁶. We współczesnej filozofii kategoria przestrzeni rozpatrywana jest głównie jako konstrukcja intelektualna (uogólnienie perspektywy poznawczej) lub też jakieś wspólne czy uogólnione wyobrażenie konstrukcji rzeczywistości naocznej. Zastanawiające jest, czy przestrzeń i relacje postaci z przestrzeni tłumaczą rozumienie świata, przybliżają nas do prawdy o świecie? Ich analiza pozwala zapewne na pełniejsze odczytanie prawd uniwersalnych lub daje poczucie zbliżenia się do sedna koncepcji bytu. Co w dalszej perspektywie pozwoli opisać preferowany przez autorki model kultury. Przyjrzyjmy się poetyce przestrzeni w jednym z dramatów Łesi Ukrainki «Błękitna róża» [16, c. 90–111] — rozpatrując ten utwór w powyższych kategoriach, zauważyć możemy, że autorka tworzy określone granice przestrzenne, w których pozwala poruszać się swoim bohaterom. Ich możliwość poznania świata i

¹Jeżeli nie podano inaczej, tłumaczenia moje — I. B.

²W atlasie powieści angielskiej kobiece terytorium przedstawiane jest zwykle jako pustynia otoczona z czterech stron górami: Szczytami Austen, Klifami Brontë, Łańcuchem Eliot i Wzgórzami Woolf [13, s. VII].

³Cytat i przekład za K. Kłosińska, *Feministyczna krytyka literacka*, Katowice 2010, s. 169.

⁴Cytat i przekład za K. Kłosińska, *Feministyczna krytyka literacka*, Katowice 2010, s. 169.

⁵Tytułem egzemplifikacji wśród tropów układów przestrzennych wskazać możemy pokoje i salony z prozy Olgi Kobyłańskiej czy dramatów Łesi Ukrainki; sanatoria, szpitale ze szkieł Łesi Ukrainki; labirynty, korytarze, zamknięte pokoje, ulice obcych miast, haremy z prozy reportażowej Sofii Jabłońskiej.

⁶Przeźreń i jej atrybuty przynależą do wyróżnionych przez Arystotelesa kategorii ontologicznych, określanych również mianem kategorii rozumowych. Arystotelesowskie kategorie miejsca, relacji i położenia, które dopiero w filozofii nowożytnej zinterpretowane zostały jako kategorie przestrzenne, zakładały postrzeganie przestrzeni jako cechy przynależnej przedmiotom. Znacząca jest zmiana perspektywy w nowożytnych naukach przyrodniczych i filozoficznych: to przedmioty rozmieszczone są w przestrzeni, której zresztą nie wypełniają szczerze. Konsekwencją owej zmiany jest skonstruowanie modelu przestrzeni apriorycznej, co sprawia, że kategoria przestrzeni we współczesnych badaniach rozumiana jest przede wszystkim jako element porządkujący obraz postrzeganego świata. Stąd też w wielu przypadkach pełni ona rolę czynnika konstrukcyjnego, określającego strukturę rzeczywistości, czy nawet wartościującego opisywane zjawiska.

wniknięcia w głąb siebie nie są może ograniczone, ale na pewno ściśle powiązane z kategorią przestrzeni. Jak zauważa Michał Głowiński: przestrzeń jest nie tylko przestrzenią [7, s. 80] — może być wszystkim, co wchodzi w obręb ludzkiego *uniwersum* (ideologią, religią, filozofią, moralnością). Badacz wskazuje też na symbol i metaforę, jako podstawowe narzędzie konstruowania przestrzeni [7, s. 94]. Sensy przestrzenne, jakie nasuwają nam się przy odczytaniu «Błękitnej róży» Łesi Ukrainki, to przede wszystkim prowadzony przez główną bohaterkę Lubę Goszczyńską «dom otwarty» — nie jest ona zamknięta w salonie, na strychu czy we własnym pokoju — jej przestrzeń jest przestrzenią otwartą (odwiedzają ją przyjaciele, sama bohaterka swobodnie przekracza granice tej przestrzeni, w domu otwarte są na oścież drzwi i okna). Otwarta przestrzeń zdaje się mieć wpływ na psychiczną kondycję Luby oraz współgrać z jej stosunkiem do świata — szczerym i otwartym. Natomiast, kiedy bohaterka zmieni swój stosunek do świata, zamknie się w kłamstwie, nie będzie dostrzegać prawdy — przestrzeń zacznie się zewężać, zamykać. Luba zamknie się w pokoju, a potem opuści dom. Zamknięcie za sobą drzwi pokoju oznacza izolację bohaterki. Podobnie jak w wielu innych utworach pojawia się tu kategoria granicy. Pytanie o granicę należy do najbardziej fundamentalnych — żeby wspomnieć choćby Kanta czy Wittgensteina, czy Hegla, który podkreślał, że «zawsze, gdy jedno się kończy, inne się zaczyna» — jednak zauważał między nimi granicę. Dostrzegając i określając granice w metaforach przestrzennych stawiamy pytanie o nasz (czytelniczek/badaczek) świat i nasze w nim miejsce, ale także o ich (autorek i ich protagonistek) miejsca i tożsamości.

Kategoria przestrzenna powiązana jest z różnymi wyobrażeniami — opozycjami: ja-ty/inny, moje-twoje, pozytywne-negatywne, swój-obcy, otwarte-zamknięte, które wskazują na przestrzeń fizyczną i jej sensory naddane: elementy przestrzeni duchowej bohaterów.

Heterotopia to przestrzeń nasycona jakościowo, przestrzeń relacji, przestrzeń opozycji. Foucault pisze o dwóch rodzajach przestrzeni: utopiach — miejscach bez rzeczywistej przestrzeni i heterotopiiach — «miejscach poza wszelkimi miejscami», «odmiennymi od wszystkich miejsc» [7, s. 120]. Nie odpowiada wprost na pytanie, czym są heterotopie i w jaki sposób je opisać, zauważa przy tym, że «nie ma przypuszczalnie na świecie takiej kultury, która nie tworzyłaby heterotopii. <...> Ale heterotopie przyjmują bardzo zróżnicowane formy i <...> nie można znaleźć ich formy uniwersalnej» [7, s. 121]. Do miejsc heterotopicznych zalicza miejsca uprzywilejowane, święte, zakazane, zastrzeżone dla wybranych — dla młodych, starców, kobiet w ciąży, czyli ogólnie dla «jednostek w kryzysie» — będą to zatem «heterotopie kryzysu» (np. harem, internat). Heterotopie kryzysu wypierane są przez tzw. «heterotopie dewiacji», gdzie sytuowane są jednostki o zachowaniu dewiacyjnym, naruszające normę — będą to dla przykładu sanatoria, szpitale psychiatryczne, więzienia¹. Foucault wskazuje na podstawową funkcję heterotopii², jaką jest tworzenie przestrzeni iluzji [5, s. 124] i podkreśla, że nie żyjemy wewnątrz pustki, a w sieci relacji przestrzennych.

Opisane przez Foucaulta heterotopie to miejsca zaburzenia znaczeń, odnalezienia siebie, gdzie w kawałku przestrzeni zawarty jest cały wszechświat — pozwalają one dzięki temu na doświadczenie domostwa, zakorzenienia (zbudowane na zaangażowaniu) w zupełnie obcych/innych przestrzeniach. Warto podkreślić, że heterotopia jest w koncepcji francuskiego filozofa o d b i c i e m realnej przestrzeni, nie istnieje obiektywnie, a jest jedynie sposobem postrzegania przestrzeni jako nacechowanej.

Współczesne badaczki przestrzeni (zwłaszcza przestrzeni miejskiej) — Ewa Rewers [11] i Krystyna Rembowska [15] w swoich analizach miast późnej nowoczesności wskazują, że zostaliśmy wywłaszczeni z miejsc, a tym samym pozbawieni sfery zakorzenienia, która pozwala nam kształtować i rozwijać naszą tożsamość [11, s. 21]. Francuski antropolog Marc Augé twierdzi, że tym, co charakteryzuje naszą wizualną rzeczywistość są **nie-miejsca** [1] — jak określa sfery tranzytowe, które jedynie udają tradycyjne przestrzenie, często wykorzystując nadmiar. Z nie-miejscami wiąże się przepływ, ruch i brak przynależności — zarówno terytorialnej, jak i emocjonalnej. Nie-miejsca budują zatem poczucie przelotności, bycia na chwilę, które nie wymagają zaangażowania. Więcej nawet: nie-miejsca przemierzają ludzie bez właściwości, żyjący w nieustannym lęku, niezdolni do autentyczności i wzajemności (co wyklucza wszelkie uczucia). W opozycji do nie-miejsca Augé wprowadza kategorię

¹Wśród innych miejsc heterotopicznych autor wymienia ogrody, kina, cmentarze, archiwa, muzea, biblioteki, gabinety, jarmarki, peryferia, łaźnie, sauny etc.

²Wskazać tu należy na potencjał interpretacyjny kategorii heterotopii (kontr-miejsce, miejsc poza wszelkimi miejscami, całkiem odmiennych miejsc), które występują w literaturze ukraińskiej (i nie tylko ukraińskiej) w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku (współistniejące heterotopie kryzysu i heterotopie dewiacji).

miejsca antropologicznego [1, s. 27–50] — służącego identyfikacji, będącego siecią relacji, posiadającego historię. Jedynie takie miejsce i przetwarzanie takiej przestrzeni może służyć formowaniu tożsamości. Z koncepcji Marca Augé wyłania się «świat, którego przeznaczeniem jest samotna indywidualność, w drodze, w tymczasowości i efemeryczności» [1, s. 53]. Najciekawszym w koncepcji Augé zdaje się być «**praktykowanie przestrzeni**». Francuski badacz, pisząc o miejscu stworzonym przez zapisywanie opowieści, przywołał Michela de Certeau, który twierdzi, że «czytanie jest przestrzenią, wytworzoną przez praktykowanie miejsca» [2, s. 117]. Przestrzeń jako praktyka miejsc posługuje się nie tylko przemieszczaniem podróżnika, ale także przemieszczaniem pejzaży, ich rekonstruowaniem w opowieści. Jakie właściwości ma relacja między podróżnikiem a pejzażem? Czy w przestrzeni jednostka doświadcza sama siebie jako widza? Co jest wtedy obserwowane, co jest widowiskiem? Według Augé [1, s. 59] niezależnie od tego, czy kontemplujemy bezkres oceanu, piramidy, obce miasta czy egzotyczne krajobrazy, jest to nasz antycypowany obraz, który nosi po prostu inne imię — np. Atlantyck, piramida Cheopsa, Paryż, Tahiti. Przyjmując taki punkt widzenia, w każdej przestrzeni odnaleźć możemy nie-miejsca.

Przestrzeń kształtowana w utworach literackich nie jest prostym odbiciem świata zewnętrznego, raczej stanowi przejaw poglądów autorek i autorów na pozycję, jaką względem świata zajmuje człowiek. Wieloznaczność pojęcia przestrzeni literackiej pozwala wykorzystać różnorodne narzędzia interpretacji przy tworzeniu mapy międzywojennej ukraińskiej i polskiej literatury kobiecej. Idąc śladami Elaine Showalter, która w swoim pochodzącym z 1981 roku szkicu «Krytyka feministyczna na bezdrożach» zauważa: «Musimy jednakże rozważyć o wiele bardziej dogłębnie, czego właściwie chcemy się dowiedzieć, oraz w jaki sposób możemy znaleźć odpowiedzi na pytania płynące z naszego (tj. kobiecego) doświadczenia» [14, s. 121].

Bibliografia:

1. Augé M. Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności / Marc Augé; [tłum. R. Chymkowski]. — Warszawa: PWN, 2011. — 87 s.
2. Brontë Ch. Dziwne losy Jane Eyre / Charlotte Brontë; [tłum. T. Świdorska]. — Warszawa: Prószyński i S-ka, 2004. — 675 s.
3. Certeau M. de Wynaleźć codzienność. Sztuki działania / Michel de Certeau; [tłum. K. Thiel-Jańczuk]. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008. — 242 s.
4. Friedman S. S. Mappings: Feminism and the Cultural Geographies of Encounter / Susan Stanford Friedman. — New Jersey: Princeton University Press, 1998. — 314 s.
5. Foucault M. Heterotopie — Inne przestrzenie / Michel Foucault; [tłum. A. Rejniak-Majewska] // Teksty Drugie. — 2005. — № 6(96). — S. 117–125.
6. Gilbert S. M., Gubar S. The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and Nineteenth-Century Literary Imagination / Sandra M. Gilbert, Susan Gubar. — New Haven: Yale University Press, 2000. — 768 p.
7. Głowiński M. Przestrzenne tematy i wariacje // Przestrzeń i literatura: studia / [pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej]. — Wrocław: Ossolineum, 1978. — S. 80–109.
8. Kłosińska K. Feministyczna krytyka literacka / Krystyna Kłosińska. — Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010. — 711 s.
9. Lynch K. The image of the city / Kevin Lynch. — Cambridge: MIT Press, 1960. — 194 p.
10. Massey D. Space, Place and Gender / Doreen Massey. — Minnesota: University of Minnesota Press, 2004. — 288 p.
11. Rewers E. Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta / Ewa Rewers. — Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2005. — 380 s.
12. Rich A. Blood, Bread, Poetry: Selected Prose 1979–1986 / Adrienne Rich. — New York: W. W. Norton & Company, 1986. — 256 p.
13. Showalter E. A Literature of Their Own. British Women Novelists from Brontë to Lessing. — New Jersey: Princeton University Press, 1999. — 384 p.
14. Showalter E. Krytyka feministyczna na bezdrożach / Elaine Showalter; [tłum. I. Kalinowska-Blackwood] // Teksty Drugie. — 1993. — № 4/6. — S. 115–146.
15. Terytorium, region, miejsce — czas i przestrzeń w geografii / [pod red. W. Maika, K. Rembowskiej, A. Suliborskiego]. — Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki, 2008. — 230 s.
16. Українка Леся Блакитна троянда / Леся Українка // Українка Леся Зібрання творів у 12 т. — Т. 3. — Київ: Наукова думка, 1975. — С. 90–111.

**Мапування жіночої території,
або Спроба феміністичної картографії**

Різноманітні спроби концептуалізації жіночої літератури надто часто використовують просторові метафори. Спираючись на концепції метафоризації простору (Е. Шоуальтер [13] і М. Фуко [5]), я хотіла б спробувати створити мапи «жіночої території» — розташування об'єктів, відношень і відстаней між ними, їх розмірів, кольорів, форм, скінченності і нескінченності.

Ключові слова: мапування, простір, не-місце, гетеротопія.

**Mapping Women's Territory
or an Attempt at Feminist Cartography**

The role physical space plays in the modern human experience cannot be disregarded. Among the ways in which the world/space can be conceptualized, we find the theory of non-places (M. Augé) and heterotopias of M. Foucault. The ambiguity of the notion of literary space allows one to use various interpretative tools in the process of creating a «map of literature», and to mark it with places such as mental hospitals or other places of confinement for individuals who transgress a universal norm.

Key words: mapping, space, non-places, heterotopias.